

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2022): 39-66

Nahl Sûresi 125. Âyet Bağlamında Müfessirlerin 'Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl' Kavramlarına Yaklaşımları
The Approaches of the Commentators to the Concepts of 'Hikmat, Maw'iza Hasana and Jidâl' with Special Reference to 16/Sûrat al-Nahl: 125

Servet Demirbaş

Dr. Öğr. Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Ph. Dr. Lecturer, University of Ankara Yıldırım Beyazıt,
Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences Department of
Arabic Language and Literature
Ankara/Turkey

e-mail: sdemirbas@ybu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-2140>
DOI: 10.33718/tid.1108396

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 24 Nisan / April 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Servet Demirbaş, "Nahl Sûresi 125. Âyet Bağlamında Müfessirlerin 'Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl' Kavramlarına Yaklaşımları" *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (Bahar 2022): 39-66

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Nahl Sûresi 125. Âyet Bağlamında Müfessirlerin 'Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl' Kavramlarına Yaklaşımları

Öz

Bir metni anlamamanın en önemli unsurlarından biri onu inşa eden kelime ve kavramları iyi kavramaktan geçer. Kelimeler, kendilerine yüklenen manalarla cümleleri oluşturan yapı taşları görevini üstlenirken kavramlar da objelerin, dış dünyadaki varlıkların ve nesnelerin insan zihnindeki tasavvurlarını ifade ederler. Kelimeler ve kavramlar, metni inşa ederken kendilerine yüklenen manalarla değer kazanırlar. Bu itibarla dilsel bir yapı olan metnin içerdiği manaları doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için kavramların ifade ettiği anlam katmanlarına inmek gerekir. Konu Kur'an'ın ihtiva ettiği kelimeler ve kavramlar olunca daha titiz bir araştırma yapmak gerekir. Kur'an, Arapça olarak inzal edildiği için indirildiği dilin kurallarını, özelliklerini, anlatım üslûbunu ve imkânlarını i'câz derecesinde ortaya koyarken cahiliye döneminde kullanılan kavramlara da yer vermiştir. Ancak, Kur'an'da kullanılan bu kavramların çoğu yeni anlamlar kazanmıştır. Kur'an kavramlarını sadece kök anlamlarına veya nüzul öncesi dönemdeki kullanımlarına hapsedmek, Kur'an'ı anlamaya yardımcı olamaz. Müfessirler, Kur'an kavramlarını açıklarken âyetlerin bağlamından hareketle farklı yönelişlerle farklı yorumlar geliştirmişlerdir. Anlam arayışını sürdüren müfessirler, nüzul döneminden sonraki dönemlerde kavramlara yüklenen manaları tespit etmeye çalışmışlardır. Çünkü ilmi gelişmelere ve etkileşimlere paralel olarak birçok kavramın manası değişirken, yeni kavramlar da ortaya çıkmıştır. Müfessirler, bu faaliyetlerini sürdürürken Kur'an ilimlerinin yanı sıra diğer ilmi disiplinlerden de yararlanmışlardır. Bu çalışmada, müfessirlerin Nahl sûresi 125. âyette yer alan "hikmet, mev'ize-i hasene ve cidâl" kavramlarına yaklaşımları incelenecektir. Tarihi süreçte bu kavramlara yüklenen anlamlar ve bu anlamlardaki değişim *tespit edilecektir*.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Nahl Sûresi 125. Âyet, Hikmet, Mev'ize-i Hasene, Cidâl.*

The Approaches of the Commentators to the Concepts of 'Hikmat, Maw'iza Hasana and Jidâl' with Special Reference to 16/Sûrat al-Nahl: 125

Abstract

One of the most important elements of understanding a text is to comprehend the words and concepts that make it up. While words take on the task of building blocks that form sentences with the meanings attributed to them, concepts also express the imagination of objects, entities and objects in the human mind. Words and concepts gain value with the meanings attributed to them while constructing the text. In this respect, in order to understand and interpret the meanings of the text, which is a linguistic structure, it is necessary to go down to the layers of meaning that the concepts express. When the subject is the words and concepts contained in the Qur'ân, a more rigorous research is required. Since the Qur'ân was revealed in Arabic, it also included the concepts used in the period of ignorance (*jâhiliyyah*), while revealing the rules, characteristics, expression style and possibilities of the language in which it was revealed, at the level of *i'jâz*. However, most of these concepts used in the Qur'ân have gained new meanings. Confining the Qur'anic concepts only to their root meanings or to their usage in the pre-revolutionary period

cannot help to understand the Qur'ân. While explaining the concepts of the Qur'ân, commentators developed different interpretations with different orientations based on the context of the verses. Continuing the search for meaning, commentators tried to figure out the meanings attributed to the concepts in the periods after the revelation period. Since while the meanings of many concepts have changed in parallel with scientific developments and interactions, new concepts have also appeared. While continuing their activities, commentators benefited from other scientific disciplines as well as Qur'anic sciences. In this study I will examine the approaches of the commentators to the concepts of *hikmat*, *maw'iza hasana* and *Jidâl* with special reference to 16/Sûrat al-Nahl: 125. In addition, I will try to show the meanings attributed to these concepts in the historical process and the change in these meanings.

Keywords: *Tafsîr, Sûrat al-Nahl 125. Verse, Hikmat, Maw'iza Hasana, Jidâl.*

Giriş

Türkçe “kavramak” kökünden türetilen “kavram”, genel olarak bir düşüncenin ya da bir nesnenin zihinde tasavvur edilmesidir.¹ Kavramlar, bir fikrin veya mananın ifade edilmesinde anahtar görevi üstlenirler. Herhangi bir sözü ya da yazılı metni anlayarak doğru sonuçlar elde edebilmek için kavramların bilinmesi gerekir. Bu manada özellikle Kur’an’ın sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında kavramların bilinmesi önemli yer tutmaktadır.

Dünya üzerinde konuşulan diller, tabiatları gereği canlı bir organizma gibi sürekli dönüşüm, değişim ve gelişim içindedir. Özellikle ilmî gelişmelere bağlı olarak kavramlara aslı manalarının yanı sıra daha farklı izafî manalar yüklenmektedir. Kelimeler ve kavramlar, yer aldıkları metin içinde değer kazanır. Kelimeler etimolojik kök anlamlarını korumakla birlikte yer aldıkları metnin inşa biçimine ve ait olduğu ilmî disiplinin ana temasına göre geniş anlamları barındırır. Kavramlar, objelerin ve olayların özelliklerini bir kelimenin çatısı altında bir arada topladıkları için çok yönlü ve çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Kavramlar, esas itibarıyla zihinsel bir tasavvur olsalar da bu tasavvurların tasdike dönüşmesi lafızlarla yapılmaktadır. Dilsel bir yapı olan metnin içerdiği manaları doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için kavramların ifade ettiği anlam katmanlarına inmek gerekir. Bu itibarla metni analiz ederek yorumlayacak kişinin kelimelerin ve kavramların çok anlamlılık yönüne ve farklı siyak ve bağlamlar sebebiyle kazandıkları yeni anlamlara vâkıf olması önemlidir.

Kur’an’ı insanlara bakan yönüyle tanımlayanlar, onun “nazmü’-d-dâll ‘ale’l-ma’nâ” yani mana yüklü lafızlardan oluştuğunu söylemişlerdir. Allah Teâlâ, Kur’an’ı Arapça olarak inzal ettiği için vahiy olmasının ötesinde indirildiği dilin bütün özelliklerini taşımaktadır. Kur’an’ın insanın kullandığı bir dilde nazil olması, onun büyük ölçüde anlaşılabilir bir mahiyette olduğunun bir göstergesi kabul edilebilir. Bir başka ifadeyle Kur’an, aslı itibarıyla Allah Teâlâ’nın kelam sıfatının tezahürü olup ses ve harflerden münezzehe olsa da insanlarla kaim olan yönü dile dayalı lafızlardan oluşmaktadır. Kur’an’ın dilsel bir yapı içinde Arapçanın dil ve anlatım imkânlarını i’câz derecesinde ortaya koyarak bir taraftan insanların hayatlarına dokunup daha iyiye ve daha güzele sevk etmesi, diğer taraftan beşer üstü bir mahiyette olması, onun farklı yönlerine işaret etmektedir.²

1 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 57.

2 Görgün, “Kur’an (Mahiyeti)”, 26/388-389.

Kur'an, indiği toplumun dili olan Arapçayı en fasih şekilde kullanırken cahiliye döneminde kullanılan kavramlara da yer vermiştir. Kur'an'ın kullandığı lafızlar nüzul öncesi ve nüzul dönemi Araplarının şiirde, nesirde ve gündelik hayatta kullandıkları lafızlardan oluşmuştur. Ancak, Kur'an bu kavramları kullanırken farklı tasarruflarda bulunmuştur. Cahiliye dönemi Arapları kullandıkları kavramları kendi inançlarına ve kabilecilik kültürüne göre şekillendirirken, Kur'an aynı kavramlara tevhid inancı ve İslâm ahlâkı yönünden yaklaşarak bir kısmına yeni anlamlar yüklerken, bazılarının anlamını değiştirmiş, bazılarının ise anlamını daraltmış ya da genişletmiştir. Böylelikle Kur'an, toplumu bütün yönleriyle yeniden inşa ederken Arap dilini de birçok yönden etkilemiştir.

Kavramları sadece kök anlamlarına ve sözlüklerdeki manalarına hapsetmek Kur'an'ı anlamaya yardımcı olmaz. Müfessirler, Kur'an kavramlarını açıklarken âyetlerin siyaklarından hareketle farklı yönelişler ve yöntemler geliştirerek zamana, mekâna ve tarihî süreçte gelişen ilmî disiplinlere bağlı olarak farklı yorumlar yaparlar.³ Kur'an kavramlarını anlamlandırmaya çalışan müfessirler, öncelikle dilin bütün imkânlarını kullanırlar. Üzerinde çalıştıkları kavramları Kur'an bütünlüğü çerçevesinde ele alarak muhtemel manalarını tespit edip ilgili bağlamdaki manasını tercih ederler. Sadece lügat anlamıyla iktifa etmezler. Farklı anlam arayışına yönelerek mecaz, kinaye teşbih ve benzeri yönlerini tespit ederler. İnceledikleri kavramın nüzul döneminden önceki kullanımı ve içerdiği manalarla nüzul dönemindeki kullanımı ve kazandığı yeni manaları karşılaştırırlar. Bunları tespit ettikten sonra kavramın Kur'an'da kullanıldığı manasını tespit ederler. Müfessirler, araştırdıkları kavramın tarihi süreçte anlam değişmesine uğrayıp uğramadığını da belirlemeye çalışırlar.

Anlam arayışını sürdüren müfessirler, nüzul döneminden sonraki zamanlarda kavramlara yüklenen yeni manaları da tespit etmek durumundadırlar. Çünkü ilmî gelişmelere ve etkileşimlere paralel olarak birçok kavramın manası değişirken, yeni kavramlar da ortaya çıkmaktadır. Müfessirler, Kur'an kavramlarının daha iyi anlaşılması için dilbilimlerinin ve Kur'an ilimlerinin dışında aklı istidlale dayalı yöntem bilimlerinden de yararlanırlar. Ancak müfessirlerin istifade ettiği bu ilimler Kur'an ilimlerini ve dilbilimlerini gölgede bırakacak derecede baskın bir mahiyet arz

3 Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 208-209.

etmemelidir.⁴

Bu çalışma, müfessirlerin tarihî süreçte Nahl sûresi 125. âyetteki “hikmet, mev’ize-i hasene ve cidâl” kavramlarına yaklaşımlarını inceleyecektir. Kur’an kavramları üzerine çok farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar daha genel çalışmalar olup konuyu kavramsal tefsir yönüyle araştırmışlardır.⁵ Nahl sûresi 125. âyet özelinde de farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, söz konusu kavramları daha çok toplumun irşadı, din dilinin yeniden inşası ve eleştiri ahlâkı açısından incelemiştir.⁶ Bizim çalışmamız, müfessirlerin bu kavramlara yaklaşımlarını ve tarihi süreçte yükledikleri farklı manaları araştırdığı için diğer çalışmalardan ayrı bir konumdadır. Çalışmada, söz konusu kavramlar bağımsız başlıklar altında ele alınarak semantik analizleri yapıldıktan sonra müfessirlerin bu kavramlara yaklaşımları kronolojik olarak incelenecektir. Böylelikle günümüze gelinceye kadar bu kavramlara yüklenen manaların neler olduğu araştırılıp, farklı ilmî disiplinlerin bu kavramların anlaşılmasındaki katkıları tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Nahl Sûresi 125. Âyetteki Kavramlar

Âyetteki kavramların izahına geçmeden önce âyetin Arapça metni ve Türkçe mealini vermek yerinde olacaktır.

ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ *(Resûlüm!) Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin Rabbin, yoldan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.*⁷ Kur’an’da İslâm davetinin mahiyeti, nicelik ve niteliğiyle ilgili birçok âyet bulunmakla birlikte bu âyet, davetin ana prensiplerini

4 İbn. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* 1/43; Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 209-210.

5 Yılmaz, *Kur’an Kelime İfadelerini Anlamada Kavram Tefsiri ve Semantik Analiz Yöntemi*; Kuzu, *Kur’an’a Göre Hikmet Kavramı*; Tan, *Kur’an-ı Kerim’de Hikmet Kavramı*; Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı*; Yaz, *Tefsirlerde Hikmet Terimi*; Yılmaz, *Kur’an’ı Anlamada Odak Kavramların Bilinmesinin Önemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme*, 228-239; Çetin, “Kur’an’da ve Felsefede Hikmet Kavramı”, 1-23.

6 Hacımüftüoğlu, *Kur’an-ı Kerim’in İrşad Üslubu*; Hacımüftüoğlu, “Kur’an-ı Kerim’de İrşad Bağlamında “Mücadele” Kavramının İncelenmesi”, 23-42; Karaoğlu, “Nahl Sûresinin 125. Âyeti Perspektifinde Din Dilinin Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine Bir Analiz”, 100-124; Çelik, “Nahl 125. Âyeti Bağlamında Hakka Davet Metodu, Hoşgörü ve Eleştiri Ahlâkı”, 815-832.

7 *Kur’an Yolu Türkçe Meâli*, en-Nahl 16/125.

üçlü sacayağı gibi bir arada ifade etmiştir. Bu âyet, Hz. Peygamber'in şahsında İslâm ümmetinin bütün fertlerinin irşad, tebliğ ve davet yöntemlerinde uyacakları aşamaları göstermektedir. Âyette davet yollarının ve yöntemlerinin sarih olarak zikredilip mef'ûlün zikredilmemesi, davetin bütün insanları kapsadığını göstermektedir.⁸ Nüzul sebebi hakkında farklı rivâyetler olsa da⁹ bu âyet Allah'ın dinine davette muhatapların anlayış ve kabiliyetleri seviyesinde takip edilecek yöntemleri ve aşamaları içerdiği için kuşatıcı bir mahiyet arz etmektedir.

Söz konusu âyetin hükmünün, kâfirlerle cihâdı emereden âyetlerle¹⁰ mensûh olduğunu ileri sürenler olsa da¹¹ cumhur-u ulemâ nesihten söz etmemişlerdir. Âyette, üç aşamalı olarak ifade edilen davet yöntemleri kendi içinde iki farklı cümlede yer almıştır. Öncelikle birinci cümlede *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et"* buyrulup, ikinci cümlede de *"onlarla en güzel yöntemle tartış."* denilerek cidâl yöntemi diğerlerinden ayrı tutularak bir bakıma cidâlin en son başvurulacak yöntem olduğuna işaret edilmiştir.¹² Fahreddîn er-Râzî, mücadelenin güzel de olsa davetten ve mev'izeden bağımsız bir cümlede zikredilmesini, mücadelenin bir davet metodundan ziyade, iddia edilen fasit bir fikri iptal etmek ya da bir hakikati muhataplara kabul ettirmek için yapılan bir ikna ve savunma yöntemi olduğunu söylemiştir.¹³

Bu âyette, davet yöntemlerinden hikmet, bizatihi özünde güzel olup kendisiyle kemal derecesine ulaşmış ilim sahiplerine hitap edildiği için güzel sıfatıyla tahsis edilmemiştir. Mev'izenin ise zarif sözlerle yapılmasına ve muhataplar nezdinde makbul olmasına tembih için güzel sıfatıyla kayıtlanmıştır. Diğer taraftan mev'ize genel olup içeriğinde hikmet, hitabet ve yerine göre mücadele olduğundan güzel nitelemesi kendisini tahsis etmiştir. Mev'izeden maksat genellikle kendisine nasihat edilen kimsenin istenmeyen kötü söz ve davranışlarını terk ettirmek olduğundan v'az ve nasihat eden kimsenin bazen sert ifadeler kullanma ihtimali olabilir. İşte

8 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, 14/327.

9 Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 14/402.

10 et-Tevbe 6/5-29-36.

11 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7/2307; Vahidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 1/624; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/432-433.

12 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287.

13 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287.

istenmeyen bu tutumu ortadan kaldırmak için mev'ize "güzel" sıfatıyla nitelendirilmiştir. Cidâl ve mücadelenin de mev'ize gibi "güzel" sıfatıyla kayıtlanması Kur'an'ın sadece en güzel şekilde yapılan mücadeleye izin verdiğini bildirmektedir.¹⁴

Âyette yer alan davet yöntemleri, insanların anlayış, kabiliyet ve karakterlerindeki farklılığa işaret etmektedir. Bazı müfessirler, bu yöntemlerden hareketle insanların daveti kabul etmede ve ilim öğrenmede genel olarak üç sınıfa ayrılabilirliğini söylemişlerdir.¹⁵ Birinci sınıf, hakikatın peşine düşen ve yakînî¹⁶ ilimleri elde etmek isteyen, akliselim sahibi ve basiret ehli kimselerdir. Bunlar, eşyanın hakikatini olduğu hal üzerine bilme istidat ve kabiliyetinde oldukları için kendilerine yakînî delilleri ihtiva eden hikmet yöntemiyle hitap edilir. İkinci sınıf, ilim ve idrakte kemâl derecesine ulaşmamış olsalar da aslî fitratları bozulmadan selim yaratılışları üzerine kalabilmiş, batıla sapmadan hakikatleri anlamaya kabiliyetli kimselerdir. Bunlara mev'ize-i haseneyle yani güzel öğütle hitap edilir. Üçüncü sınıf ise aslî fitratları bozulmuş, karakterlerinde hakikatleri araştırmak ve yakînî bilgiler elde etmek olmayan, aksine mugalata yaparak hakikatın üstünü örtmeye çalışan insanlardır. Bunlar, genellikle doğrulara karşı direnen inatçı insanlar olduğundan, hakikatler kendilerine kaba ve şiddet içeren cidâl yöntemiyle değil, nezaket kurallarına uyularak kalplerini yumuşatacak ve hakkı kabule yönlendirecek en güzel mücadele yöntemiyle tebliğ edilir.¹⁷

1.1. Hikmet

Kur'an'da kapsayıcı ve derinlikli anlamlarda kullanılan kavramlardan biri hikmettir. Cahiliye dönemi şairlerinin farklı manalar yükledikleri hikmet, Kur'an'da hem dikey hem de yatay düzlemde çok derinlikli anlam katmanlarıyla kullanıldığı için müfessirler bu kavramı açıklarken farklı tanımlamalar ve izahlar yapmışlardır. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Di-*

14 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/331-333.

15 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287.

16 Yakîn: "Vâkıya mutabık, doğruluğu kesin ve asla şüpheye ihtimali olmayan önermelerdir." Kesin ilim, itikat ve inanış anlamını ifade eder. Bursevî, *Şerhu't-tasavvurât ve't-tasdikât mîzânu'l-intizâm*, 302.

17 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/151; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/327; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 14/254-255.

*li'*nde bu tanımları bir araya getirmiştir.¹⁸ Bu mana arayışları günümüzde de değişik ilmî disiplinlerde yürütülmektedir. Hikmet kavramı, Kur'an'da anlam ilişkisi içinde olduğu "kitap, mülk, hayır, mev'ize-i hasene ve cidâl" gibi kavramlarla beraber geçmektedir.¹⁹ Hikmetin bu kavramlarla birlikte kullanımı, onun anlamının genişliğine ve derinliğine işaret etmektedir.²⁰ Hikmetin ihtiva ettiği manaları tespit edebilmek için âyetin bağlamına ve beraberinde zikredilen diğer kavramlarla ilişkisine bakmak gerekir. Diğer taraftan حکم "h-k-m" fiili ve müştakları hem Allah Teâlâ hem de insanlar için kullanıldığından hikmetin manalarını tespitinde daha hassas davranılmasını gerekli kılmaktadır.²¹

حَكَمَ "h-k-m" fiili kökünden mastar olan الحِكْمَةُ / "el-hikme", hüküm, hâkim, muhâkeme, muhkem, ihkâm, hâkimiyet, hükümet, hakem, hakîm ve benzeri kelimelerle aynı fiilden türetilmişlerdir. Hikmet kelimesinin müştak olduğu حکم "h-k-m" fiili ve türevleri Kur'an'da iki yüz on yerde farklı isim ve fiil kalıplarında yer almıştır.²² Bu fiilin en genel sözlük anlamlarından biri, binek hayvanını kontrol altına alarak doğru yola yönlendirmek ve engellemektir. Araplar, حَكَمْتُ الدَّابَّةَ وَأَحْكَمْتُهَا "hayvana gem vurdum, onu kontrol ederek (aşırı davranmasını) engelledim." derler. Ayrıca atı kontrol etmek için ağzına takılan gеме de "hakeme" denmiştir.²³ حَكَمْتُ السَّفِيهَ وَأَحْكَمْتُهَا "Sefihi (ölçüsüz davranan kişi) engelledim, ona doğru olanı gösterdim." ifadesinde insanı kötü ve zararlı şeylerden engellemek manalarında kullanılmıştır.

Hüküm ve hikmet mastarının anlamlarından biri de yargılamak, davacılar arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturarak karar vermektir. Hâkim ve hakem olan kimse tarafgir olma duygularını kalbinden uzaklaştırıp doğru hüküm verebilen kimsedir. Hâkim, aynı zamanda verdiği hükümle insanları ve toplumu ifsat edecek kötü davranışlardan engellerek doğruya yönlendirmiş olur.²⁴ Hüküm ve hikmet mastarlarının kök

18 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/914-930.

19 Bakara 2/129, 151, 231,251, 269; Âl-i İmrân 3/48, 81, 164; en-Nisâ 4/54, 113; el-Mâide 5/110; en-Nahl, 16/125; el-Ahzâb 33/34; Sâd 38/20; Cuma 62/2.

20 Kutluer, "Hikmet", 17/503-511.

21 Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 7.

22 Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ân*, 260-264.

23 İbn Manzûr, "h-k-m", 12/140-144; Zebîdî, "h-k-m", 8/352-353; İsfahânî, "h-k-m", 134-135.

24 Cevherî, "h-k-m", 5/1902.

anlamlarından bir diğeri de bir şeyi sağlam yapmaktır.²⁵ Hikmet ve hake-me mastarları insanın yüzü, şanı, şerefi ve toplumda sahip olduğu itibarı anlamlarını da içermektedir.²⁶ Hikmet, istikamet üzere olmak ve her şeye layık olduğu değeri vererek olması gereken yere koymak manalarını da ifade eder.²⁷

Bütün bu manalara ilaveten İbn Düreyd, (ö. 321/933) *الحكمة ضالة المؤمن* "Hikmet müminin yitik malıdır."²⁸ hadisinden hareketle, insana nahi eden, kötülüklerden alıkoyarak güzel olana davet eden her sözün hikmet olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'in *إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً* "Şiirde hikmet vardır." sözünün tevlinin de bu manalar olduğunu ifade etmiştir.²⁹

Klasik lügat kitaplarından aktardığımız bu manalarla birlikte "hikmet" kelimesine Kur'an, nübüvvet, sünnet, adalet, hilm, ilim, mukaddes kitaplar, Allah'a itaat, gerektiği gibi iş ve amel, fehm ve idrâk, derin anlayış, felsefe, ilim ve amelde isabet, akıl-ı selîm, doğru söz, özlü söz, yüksek ilim, marifet, gizli sırlar, ilham, varlıkların mahiyetini kavramak ve sadece Allah'ın bildiği şey gibi manalar da verilmiştir.³⁰

Yukarıda aktarılan manalar hikmet kavramının insana nispetle ifade ettiği lügavî anlamlarından bir kısmıdır. Râgıb el-İsfahânî, (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) güzel isimlerinden biri de *el-Hakîm* olan Allah Teâlâ'ya isnat edilen hikmetin, Allah'ın ilmi ezeliyle her şeyi en iyi bilmesi, en güzel ve en kuvvetli bir şekilde yaratması manasına geldiğini; insana nispet edilen hikmetin ise insanın varlıkları tanıyıp bilmesi ve hayırlı işler yapması manasına geldiğini ifade etmiştir. Hikmetin hükümden daha husûsî olduğunu söyleyen İsfahânî, "her hikmet aynı zamanda bir hüküm olurken, her hüküm hikmet olmaz" demek suretiyle hikmetle hüküm arasındaki ayrıma işaret etmeye çalışmıştır.³¹ Hikmet kavramının ifade ettiği bu geniş manaların ortak bir noktasının olduğunu söyleyebiliriz. Hikmet,

25 İbn Manzûr, "h-k-m", 12/140-144.

26 Fîrûzâbâdî, "h-k-m", 1/388-389.

27 İbn Manzûr, "h-k-m", 12/140-144

28 Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "ilim" 19.

29 İbn Düreyd, "h-k-m", 1/564.

30 İbn Manzûr, "h-k-m", 12/143; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/914-930.

Tan, *Kur'an'ı Kerim'de Hikmet Kavramı*, 11; Hacımüftüoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu*, 57-58; Alkan, "Hikmet", 3/273-274.

31 Râgıb el-İsfahânî, "h-k-m", 134.

sahibini zararlı, kötü, çirkin ve faydası olmayan şeylerden engelleyerek iyiye, güzele ve faydalı olana yönlendirir.

Hikmet kavramı, dört âyette herhangi bir kelimeyle kayıtlanamazın münferiden,³² on âyette "kitâb",³³ üç âyette "mülk",³⁴ birer âyette de "mev'ize,³⁵ âyet³⁶ ve hayr"³⁷ kavramlarıyla beraber yirmi farklı âyette geçmiştir.³⁸ İçerdiği manalarla dikkatleri üzerine çeken hikmet kavramı, müfessirler tarafından bağlamına uygun olarak farklı manalarla ve farklı yorumlarla açıklanmıştır. Müfessirlerin yaşadıkları dönemler, aldıkları eğitimler ve sahip oldukları mezhebî ve ilmî temayüller bu kavramın manasını belirlemede etkili olmuştur. Elmalılı M. Hamdi, (ö. 1942) hikmet kavramının tefsirinde geniş ayrıntılara yer vermiş; ilk dönemlerden itibaren müfessirlerin bu kavram hakkında söylediklerini bir araya getirmiştir.³⁹

1.2. Mev'ize-i Hasene

Allah Teâlâ'nın dine, tevhide ve hakikate davet görevini ifa edenlerden istediği yöntemlerden biri de güzel öğüt manasına "mev'ize-i hasene"dir. Mev'ize-i hasene, Kur'an'ın davet üslubunda değişik anlamlar yüklediği kavramlardan biridir. Sıfat tamlaması şeklinde kullanılan "el-mev'izetü'l-hasene" terkinde üzerinde durulacak kavram "mev'ize" lafzı olacaktır.

الموعظة "el-mev'ize" kelimesi وَعَظَّ "v-'a-z" fiili kökünden mimli mastar yada zaman ve mekan ismi kalıbında bir isimdir. Öğüt vermek, uyararak, sakındırmak, nasihat etmek, muhatabın kalbini yumuşatacak şeyleri hatırlatmak gibi lügavî manalar ifade eder.⁴⁰ Râgıb el-İsfahânî, v'az kelimesinin "korkutmaya yakın bir zorlama" manasına olduğunu söyle-

32 el-İsrâ 17/79; Lokmân 31/12; ez-Zuhruf 43/63; el-Kamer 54/5.

33 el-Bakara 2/129, 151, 231; Âl-i İmrân 3/48, 81, 164; en-Nisâ 4/54, 113; el-Mâide 5/110; el-Cuma 62/2.

34 el-Bakara 2/251; en-Nisâ 4/54; Sâd 38/20.

35 en-Nahl 16/125.

36 el-Bakara 2/269.

37 el-Ahzâb 33/34.

38 Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 262.

39 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/914-930.

40 Ferâhidî, "v-'a-z", 2/228; Fîrûzâbâdî, "v-'a-z", 1765.

miştir.⁴¹ İbn Manzûr, (ö. 711/1311) v'az ve mev'izeyi şöyle tanımlamıştır: Nasihat ederek muhatabın kalbini yumuşatacak, iyi ve güzele, sevaba ve hayırlı olana yönlendirecek, günahlardan, kötü ve şer olan şeylerden uzaklaştıracak söz söylemektir.⁴² Geçmişten günümüze kadar gelen kullanımı dikkate alındığında v'az kavramı "insanların manevi gelişimini tekâmül ettirmek amacıyla özellikle dinî konularda yapılan etkili konuşma" diye de tanımlanmıştır.⁴³

Kur'an'da yirmi beş âyette geçen⁴⁴ وعظ "v-'a-z" mastarından müş-tak isim ve fiil kalıpları en genel manada "öğüt ve nasihat" anlamlarında kullanılmıştır. Allah Teâlâ, insanları dine hikmetle birlikte güzel öğütle davet etmeyi emrettiği gibi⁴⁵ bazı âyetlerde de bir kısım emir ve yasakları zikrettikten sonra bunların Allah'ın insanlara nasihati olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Allah Teâlâ, bazı âyetlerde Hz. Peygamber'e çevresindeki insanlara nasihatte bulunmasını emrederken,⁴⁷ bazen âyetlerin,⁴⁸ bazen de Kur'an'ın kendisinin mev'ize olduğunu bize haber vermiştir.⁴⁹ Allah Teâlâ, Hz. Hûd'un kavmine, Hz. Lokmân'ın oğluna nasihatlerini v'az kavramıyla ifade etmiştir.⁵⁰ Araştırmanın ana mihrini teşkil eden Nahl sûresi 125. âyette ise "mev'ize" kavramı "hasene" ile kayıtlanmıştır. Bu kayıt, verilecek öğüdün muhatapları olumlu yönde etkileyecek mahiyette olmasına işaret etmektedir.⁵¹

1.3. Cidâl

Kur'an, ilahî hakikatleri tek bir düzlemde tek bir üslupla değil, za-

41 Râgıb el-İsfehânî, "v-'a-z", 542.

42 İbn Manzûr, "v-'a-z", 7/446.

43 Cirit, "Vaaz", 42/404-407.

44 el-Bakara 2/66, 231, 232, 275; Âl-i İmrân 3/138; en-Nisâ 4/34,58,63, 66; el-Mâide 5/46; el-A'râf 7/145, 164; Yûnus 10/57; Hûd 11/46, 120; en-Nahl 16/90, 125; en-Nûr 24/17, 34; eş-Şuarâ 26/136; Lokmân 31/13; Sebe' 34/46; el-Mücâdele 58/3; et-Talâk 65/2.

45 en-Nahl 16/125.

46 en-Nisâ 4/58; en-Nahl 16/90; en-Nûr 24/17.

47 en-Nisâ 4/63; Kâf 50/45; ez-Zâriyât 51/55.

48 el-Bakara 2/275; en-Nûr 24/34.

49 Âl-i İmrân 3/138; Yûnus 10/57

50 Hûd 11/46; eş-Şuarâ 26/124-136; Lokmân 31/13.

51 Hacımuftuoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in İrsad Üslubu*, 118.

manı, zemini ve muhataplarının idrak seviyelerini dikkate alarak farklı üsluplarda açıklamıştır. Bu bağlamda getirdiği hidayeti inkâr eden muhatapları kendi halinde bırakmamış, onların kalplerine yerleşen şüphe ve inkâr bulutlarını kaldırıp iman ve tevhit nuruyla aydınlatmak için değişik davet metotları önermiştir. Bu davet metotlarından biri de cehaletleri ya da inatları sebebiyle ilahî hakikatlere sırtını dönen, kalbini ve gönlünü tevhit nuruna kapatan insanlarla en güzel şekilde mücadele yöntemidir. Kur'an, en güzel cidâl örnekleriyle insanlara muhataplarıyla nasıl münazara edeceklerini öğretmiştir.

Cidâl kelimesi, ipi sağlamca bükmek, üstün gelmek, şiddetli olmak, muhkem ve sağlam yapmak anlamlara gelen جَدَلَ "c-d-l" fiilinin "müfâ'ale" babından mastarı olup, çekişme ve galip gelme yoluyla karşılıklı görüşme ve müzakere manasındadır. Bu lügavî manalar değerlendirildiğinde cidâlin, karşılıklı tartışma yapmak, ipi bükerek gibi karşısındaki muhatabı güçlü kanıtlarla doğru olana çevirmek ve yanlış görüşünden vaz geçirmek gibi anlamlar taşıdığı görülür. Cidâlin asıl manasının, insanın karşısındaki rakibini sert bir zemine düşürmek olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁵²

Batı dillerinde "dialectica" olarak adlandırılan⁵³ cedel kavramı, mantık, felsefe ve kelam gibi ilimlerde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Mantıkçılar cedeli şöyle tanımlamışlardır: Toplumda meşhur olan (meşhûrât) veya doğru kabul edilen müsellemler türü öncüllerden oluşturulan kıyastır.⁵⁴ Cedel, bir düşünce etrafında oluşan çelişkileri tartışarak doğruyu bulma ve gerçeği gösterme sanatı olarak da tanımlanmıştır.⁵⁵ Ayrıca cedel, bir iddianın doğruluk veya yanlışlığını ispatlamak maksadıyla yapılan tartışma kurallarından bahseden bir ilmin adıdır.⁵⁶

Cedel kavramı Kur'an'da değişik fiil ve isim kalıplarıyla yirmi dokuz âyette geçmektedir.⁵⁷ İki yerde cedel,⁵⁸ iki yerde cidâl,⁵⁹ yirmi yedi yerde

52 Râgıb el-İsfahânî, "c-d-l" 97; İbn Manzûr "c-d-l", 11/105.

53 Fenni, "cedel", 184; Atay, "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", 259-260

54 Kazvîni, *eş-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkıyye*, 174; Ebherî, *İsâgûci*, 13.

55 Elmaî, *Kur'an'da Tartışma Metotları*, 26-27; Yavuz, *Kur'an-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, 4-5.

56 Yavuz, "Cedel", 7/208.

57 Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 202-203.

58 el-Kehf 18/45; ez-Zuhruf 43/58.

59 el-Bakara 2/197; Hûd 11/32.

mücâdele kökünden türeyen değişik fiil kalıplarıyla geçmektedir.⁶⁰ Cedel fiili ve müstakları Kur'an'da genel olarak "tartışılan konuyla ilgili doğru delil getirme ve karşılıklı tartışma yoluyla hakikat arayışı" gibi manalarda kullanılmıştır.⁶¹ Yanlış savunan, gerçekleri reddederek insanları yanıltan, yanlış doğru, doğruyu yanlış gösteren ve kesin delillere dayanmayan tartışmaları yasaklayan Kur'an, muhataplarıyla en güzel bir şekilde mücadeleyi ve gerçek bilgilerle hakikatleri ispatlamayı teşvik etmiştir.⁶² Nahl sûresi 16/125. âyeti tefsir eden müfessirler, cedel yönteminin de Kur'an'ın davet metotları arasında olduğunu söylemişlerdir.⁶³

2. Müfessirlerin "Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl" Kavramına Yaklaşımları

Kur'an kavramları çok boyutlu manalar ihtiva ettiğinden katmanlar halindeki bu manaların tefsir ve tevil edilmesi gerekir. Nüzul süreciyle eş zamanlı başlayan tefsir ve tevil faaliyetleri çok yönlü sürdürülmüştür. İlk dönemlerde rivâyet ve dilbilim ağırlıklı sürdürülen bu çalışmalar, zamanın ilerlemesiyle dirâyet boyutuyla da kendini göstermiştir. İslâmî fetihler neticesinde farklı kültür ve inançlarla karşılaşılması, ilmî, siyâsî ve kelâmî birçok ihtilafın ortaya çıkması ve kadim medeniyetlere ait ilmî birikimin Arapçaya tercüme edilmesiyle bir çok ilmî disiplinle bu ilimler arasında etkileşim başladığı gibi Kur'an kavramlarının yorumlanmasında da farklılaşmalar görülmüştür.⁶⁴ Bu farklılaşmalara bir örnek vermek ge-

60 en-Nisâ 4/107, 109, 109; el-En'âm 6/25, 121; el-A'râf 7/71; el-Enfâl 8/6; Hûd 11/32, 74; er-Ra'd 13/13; en-Nahl 16/11, 125; el-Kehf 18/54, 56; el-Hac 22/33, 8, 68; el-Ankebût 29/46; Lokmân 31/20; el-Gâfir 40/4, 5, 35 56, 69; eş-Şûrâ 46/35; el-Mücâdele 58/1.

61 Yavuz, "Cedel", 7/ 208.

62 el-Ankebût 29/49; el-Gâfir 40/5; Hacımuftüoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de İrşâd Bağlamında "Mücâdele" Kavramının İncelenmesi", 23-42.

63 İslâm düşünce tarihinde ilk dönemlerden itibaren Kur'an'ın tartışma yöntemlerini konu edinen "cedelü'l-Kur'ân" adında bir ilim dalı teşekkül etmiştir. Bu ilimle alakalı çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Rukneddîn el-Âmidî'nin (ö. 615/1218) *el-İrşâd* adlı kitabı, Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Kâfiye fi'l-cedel* isimli eseri, Necmüddin et-Tûff'nin (ö. 716/1316) *Cedelü'l-Kur'ân'ı*, Muhammed et-Tûmî'nin *el-Cedel fi'l-Kur'âni'l-Kerim'i*, Zâhir Avvâd el-Elmaî'nin *Menâhicü'l-cedel fi'l-Kur'âni'l-Kerim'i* ve Yusuf Şevki Yavuz'un *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu* isimli eseri bu alanda yazılan eserlerin bir kısmıdır. Doğan, "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel", 157-174.

64 Kutluer, "Hikmet", 17/503-511.

rekirse, erken dönem sayılan ikinci hicrî asırda Mukâtil b. Süleymân, (ö. 150/767) hikmet kavramını Kur'an'ın emir ve nehiyleri doğrultusundaki öğütleri, derin anlayış (fehm), ilim, hüküm, nübüvvet, Kur'an'ın tefsiri ve bizzat Kur'an olarak açıklarken⁶⁵ İbn Rüşd, (ö. 595/1198) "kesin delillere dayanan burhânî bilgi" olarak açıklamıştır.⁶⁶ Fahreddîn er-Razî, (ö. 606/1210) hikmeti "kesin inancı ifade eden kesin delil ve bütün şüpheleri ortadan kaldıracak sağlam ve tutarlı söz" olarak tanımlarken,⁶⁷ Cürçânî, (ö. 816/1413) "insanın ilmî dirâyeti nispetinde nesnelere mahiyet ve hakikatlerini bilmesi" şeklinde tanımlamıştır.⁶⁸ Bu tanımlamalara bakıldığında tarihi süreçte kavramların yorumlanmasında özellikle felsefe ve mantık gibi akli istidlale dayanan ilmî disiplinlerin etkisiyle farklılaşmaların meydana geldiğini görmek mümkündür.

Müfessirler, Nahl sûresi 125. âyetteki kavramları zaman içinde farklı yorumlamalara tabi tutmuşlardır. Mukâtil b. Süleyman, bu âyetteki hikmeti, Kur'an olarak açıklarken, mev'ize-i hasene ve en güzel mücadeleyi de Kur'an'ın ihtiva ettiği emirler ve yasaklar olarak yorumlamıştır.⁶⁹ Taberî, (ö. 310/923) hikmeti, Allah Teâlâ'nın vahyi, mev'ize-i haseneyi, Allah Teâlâ'nın kitabında kafirlere karşı hüccet kıldığı ibret verici hadiseler, cidâli de Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesini ifa ederken Allah'ın emrettiği hususlara karşı gelmeden en güzel tartışma yolları şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁰

Mâtürîdî, (ö. 333/944) bu âyet bağlamında hikmeti, Kur'an ve Kur'an'a dayalı kesin deliller, mev'ize-i haseneyi, Allah Teâlâ'nın Kur'an'da kafirlere yaptığı güzel öğütler, cidâli de Allah'ın dinini kabul etmeleri için inkarcılarla yumuşak sözlerle tartışma olarak yorumlamıştır.⁷¹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, (ö. 373/983) âyetteki hikmeti, Kur'an ve nübüvvet, cidâli de kibar ve nazik davranarak kesin kanıtlarla tartışma olarak açıklamıştır.⁷² Mâverdî (ö. 450/1058) hikmeti, kitap ve nübüvvet membalarından

65 Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 28-29

66 İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, 31.

67 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286-287.

68 Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, 81.

69 Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/244.

70 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/402.

71 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 3/131.

72 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/251.

fişkırın ilim olarak tefsir ederken mev'ize-i haseneyi Kur'an'ın emir ve yasakları, en güzel şekilde mücadeleyi de Allah'ın dinini tebliğ ederken karşılaşılan eziyetlerden dolayı gönül koymadan affetmek, akılları sefâhete düşürmeden muhatapların kalplerine dokunmak, gafletten uyarmak ve insanlara anlayışları nispetinde konuşmak şeklinde tefsir etmiştir.⁷³

İşârî tefsirin öncülerinden Kuşeyrî, (ö. 465/1072) bu âyetteki hikmeti, söz ile eylem birliği yani Allah'ın dinine davet eden kimsenin sözleriyle davranışlarının uyumlu olması şeklinde açıklarken, mev'ize-i haseneyi, kaba ve sert davranmadan ilmî gerçeklere ve doğru verilere dayanarak yapılan va'z ve nasihat, en güzel mücâdeleyi de en kuvvetli deliller ve en anlaşılır yöntemlerle mücadele olarak tefsir etmiştir.⁷⁴ Begavî'nin (ö. 516/1122) bu kavramlara yaklaşımı da şu şekildedir: "Hikmetten maksat Kur'an'dır. Mev'ize-i haseneden murat, şiddet ve kaba davranış olmaksızın rıfk ve yumuşaklıkla muhatapları terğîb ve terhîble Allah'ın dinine davettir. Cidâl yani en güzel mücadeleden maksat ise, insanları hakka davette ve risaleti tebliğde kusur etmeden onların eza ve cefalarından da uzak durarak en güzel yöntemle tartışmaktır."⁷⁵

Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) göre bu âyetteki hikmet, doğrudan doğruya Kur'an'ın kendisi olabileceği gibi gerçekleri açıklayan, şüpheleri izale eden delil, sahih ve sağlam söz de olabilir. O, Mev'ize-i haseneden maksadın, muhataplara faydalı nasihat, en güzel mücadelenin de şiddet ve kabalıktan uzak yumuşak bir üslupla mücadele olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ Şii tefsirinin önemli temsilcilerinden Tabersî, (ö. 548/1154) Kur'an'ın emir ve yasaklarla kötü ve çirkin olanları engelleyip güzel ve maruf olanları celp ettiği için hikmetle muradın Kur'an, mev'ize-i hasenenin kalpleri yumuşatarak güzel olana teşvik eden, çirkin olanlardan sakındıran söz, en güzel mücadelenin de Kur'an ve diğer hüccetlerle yapılan tartışma olduğunu söylemiştir.⁷⁷

Buraya kadar görüşlerine yer verdiğimiz mütekaddimîn müfessirlerin çoğunun bu âyetteki hikmeti Kur'an, nübüvvet, şüpheden arınmış delil ve sözle fiil uyumu olarak açıkladıkları görülmüştür. Mev'ize-i hase-

73 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/220.

74 Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 3/337.

75 Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/52.

76 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/485.

77 Tabersî, *Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 6/167.

ne kavramını, Kur'an'ın ihtiva ettiği emirler ve yasaklar, Allah Teâlâ'nın kitabında kâfirlere karşı hüccet kıldığı ibret verici hadiseler, Kur'an'ın emir ve yasakları, kibar ve nazik davranarak ilmi gerçeklere ve doğru verilere dayanarak yapılan nasihat ve tergîb ve terhîble Allah'ın dinine davet gibi manalarla açıklamışlardır. En güzel mücadeleyi yani cidâli de tebliğ vazifesini ifa ederken en güzel tartışma yolları, alçak gönüllü ve yumuşak sözlerle tartışma, affetmek, muhatapların kalplerine dokunmak, gafletten uyarmak, insanlara anlayışları nispetinde konuşmak, kuvvetli deliller ve en anlaşılır yöntemlerle mücadele olarak tefsir etmişlerdir.

Nahl sûresi 125. âyette yer alan hikmet, mev'ize-i hasene ve cidâl kavramlarının izahındaki değişim İbn Rüşd'ün *Faslü'l-makâl*'de yaptığı açıklamalardan sonra geleneksel anlayışın dışına çıkarak mantikî ve felsefî bir kisveye bürünmeye başlamıştır. İbn Rüşd'ün bu kavramlarla ilgili açıklamalarından etkilendiği belli olan Fahreddîn er-Râzî, bu kavramların izahında İbn Rüşd'ün görüşlerini daha geniş olarak açıklamıştır. Râzî'nin, İbn Rüşd çizgisinde bu kavramlarla ilgili mantikî ve felsefî yorumları, kendilerinden sonraki birçok müfessiri etkilemiştir.⁷⁸

İbn Rüşd'e göre Kur'an, her seviyeden insana hitap etmektedir. Onun ihtiva ettiği ilimler, toplumun çoğunluğu tarafından anlaşılabilir bir üsluptadır. İnsanların fitratları, anlayış ve kavrayış kabiliyetleri farklı olduğu için Kur'an'ı anlamaları da farklıdır. İbn Rüşd, bu bağlamda en-Nahl 16/125. âyetteki hikmeti, kesin kanıt yöntemi olan burhânî kıyas,⁷⁹ mev'ize-i haseneyi, makbûlat⁸⁰ ya da zanniyyât⁸¹ kabilinden önermelerden oluşan hatabî kıyas, cidâli de diyalektik yani meşhur ve müselleme öncüllerden oluşan cedelî kıyas⁸² olarak yorumlamıştır. İbn Rüşd, Kur'an'ın ilim ve kavrayış olarak toplumun üst sınıfında yer alan ulemâ ve filozof

78 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/287; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, 4/316; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/ 332-333; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/454.

79 Burhân: "Kesin bilgiyi netice verebilmek için delaleti kesin olan öncüllerden oluşan kıyastır." bk. Ebherî, *İsâgûcî*, 14.

80 Makbûlât: "Doğru konuşacağına inanılan, saygınlıkları makbul, ulemâ ve meşayih gibi kimselerin söylediği önermelerdir." bk. Bursevî, *Şerhu tasavvurât ve tasdikât mîzânu'l-intizâm*, 309.

81 Zanniyyât: "Aklın doğruluğuna karar veremediği önermelerdir. Akıl, zıddını ihtimal dâhilinde görmekle birlikte, iki taraftan birini tercih eder." bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Mî'yar-ı Sedad*, 109.

82 Bursevî, *Şerhu tasavvurât ve tasdikât mîzânu'l-intizâm*, 309

kesimini hikmetle yani kesin kanıt olan burhanî kıyas yöntemiyle, anlayış ve kavrayışları daha düşük seviyede olan avam kesimini mev'ize-i hasene yani hatabe dayanan zannî kıyas yöntemleriyle, yarı aydınları daha çok kelimcilerin kullandığı cedel yani diyalektik yöntemiyle, dine ve hakikate davet ettiğini söylemiştir.⁸³

Kur'an'ın esas maksadını, ilahî hakikatleri muhataplarına öğretmek olarak açıklayan İbn Rüşd, Kur'an'ın davet metodunda değişik kıyas yöntemlerini kullanıldığını ileri sürmüştür. Ona göre Kur'an, en çok hatabe (retorik) yöntemini kullanmıştır. Çünkü bu yöntem, insanların çoğunun anlayış ve kabiliyetlerine daha uygundur. Bu sınıftaki insanların ilmî seviyeleri Kur'an'ı tevil etmeye yeterli değildir. Kur'an, cedel (dialectik) yöntemini daha çok hakikatleri inkâr eden muhatapları ikna için kullanmıştır. Bu sınıfa dahil olanlar, Kur'an'ı tevil edebilecek ilmî yeteneğe sahiptirler. Kur'an'ın bu iki tasdik yöntemine nazaran daha az kullandığı hikmet, (kesin kıyas) toplumun en üst seviyesinde bulunan ilim ehli içindir. Kur'an'ı anlamada gerçek tevil ehli bunlardır.⁸⁴

Fahreddin er-Râzî, kendi dönemine kadar yazılan tefsirlerde bu âyetteki kavramlar hakkında yeteri kadar açıklama bulamadığını söyledikten sonra kendi görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Allah Teâlâ, insanları hak dine hikmet, mev'ize-i hasene ve en güzel cedel yöntemleriyle davet etmeyi istemektedir. İnsanları bir hakikate ya da bir inanca davet etmek için davet edenin elinde muhatapları ikna edici güçlü delillerin olması gerekir. Davetçinin bu delilleri kullanmasındaki hedefi, ya davet ettiği hakikati ve inancı muhataplarının kalbine yerleştirmek, ya da inkâr eden muhatapları ilzam edip susturmaktır. Davetçinin elindeki deliller ya yakînî, ya zannî ya da ilzâmî olur. Bunlardan yakînî olan hikmet olup, delillerin en güçlüsü ve şerefliisidir. Zannî olan mev'ize-i hasene, ilzâmî olan da cedeldir.”⁸⁵

Râzî'nin anlayışına göre, inkârcı muhatapları ilzam ederek susturmak için serdedilen yöntem iki türdür. Birincisi, bütün insanlar ya da seçkin insanlar tarafından kabul edilen meşhûrât ve müsellemlât türü öncüllerden oluşan kıyastır. Bu kıyas formu âyette geçen *“en güzel mücadele”* yöntemi olan cedeldir. İkincisi, batıl ve gerçek olmayan öncüllerden

83 İbn Rüşd, *Faslü'l-makâl*, 31.

84 İbn Rüşd, *Faslü'l-makâl*, 30-31.

85 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/286.

oluşan kıyastır. Bu kıyas formunu kullananların maksadı, muhataplarının berrak ve salim zihinlerini bulandırarak kendi batıl görüşlerini kabul ettirmeleridir. Onların bu çabaları mantık ilminde safsata ve mugalata olarak isimlendirilir. Âyetteki “*en güzel şekilde mücadele et*” emri, asılsız ve batıl delillerle safsata ve mugalata yaparak selim akılları ve saf zihinleri bulandırmaya çalışanlarla yapılacak olan mücadeledir.

Râzî, âyetteki üç delilden hareketle üç sınıf ilim ehlinin olduğunu dile getirmiştir. Birincisi, kemâl ehli insanlardır. Bunlar hikmet ehli oldukları için kendilerine kesin bilgi ifade eden burhanî delillerle hitap edilir. İkincisi, gerçek olmayan delillerle muhataplarını ifsat eden kimselerdir. Bunlarla mücadele için cedel yöntemi kullanılır. Üçüncüsü, bu iki uç nokta arasında kalan orta sınıf insanlardır. Bunlar, kemâl derecesine ulaşamamış olsalar da fitratları bozulmadığından batıl safsatalarla uğraşmazlar. Bunlara mev'ize-i hasene ile hitap edilir.⁸⁶

İbn Rüşd ve Fahreddin er-Râzî'nin hikmet, mev'ize-i hasene ve cidâl kavramlarına klasik anlayışın dışında mantıkî bir açılım getirmelerinden sonra müteahhirîn dönemi müfessirleri de bu kavramların yorumlanmasında genel olarak iki ana damara ayrılmış gibi durmaktadırlar. Özellikle rivâyete dayalı tefsirlerle bir kısım dirâyet tefsirlerinde mütekaddimîn müfessirlerinin anlayışı devam ettirilerek bu kavramlar geleneksel çizgide tefsir edilmiştir. Dirâyete dayanan bazı tefsirlerde de İbn Rüşd ve Râzî'nin yaklaşımları esas alınarak söz konusu kavramlar mantık ilminin verileri ışığında açıklanmıştır. Diğer bazı müfessirler de iki yaklaşımı mezcetmeyi tercih etmişlerdir. Bazı tefsirlerden örnekler vermek bu hususun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Beyzâvî, (ö. 685/1286) söz konusu kavramlardan hikmeti, şüpheleri gideren, hakikati açıklayan kuvvetli delil olarak açıklarken mevize-i haseneyi hatabe yani zanniyât ya da makbûlat türü öncüllerden oluşan kıyas olarak, cidâli de meşhûrât kabilinden öncüllerden oluşan kıyas türü ve muhatabın kalbini kazanmak için yumuşak bir yöntem uygulamak şeklinde mantıkî yoruma tabi tutmuştur.⁸⁷ Ebü'l-Berekât en-Nesefî'de (ö. 710/1310) mütekaddimîn dönemi müfessirlerinin yolunu takip ederek bu kavramları Kur'an, terğîb ve terhîble Allah'ın dinine davet ve tebliğ vazifesini ifa ederken alçak gönüllü ve yumuşak sözlerle tartışma olarak

86 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/287.

87 Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 3/244.

açıklamıştır.⁸⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, (ö. 745/1344) İbn Abbâs'dan (ö. 68/687) naklen hikmeti Kur'an, nübüvvet ve fıkıh, mev'ize-i haseneyi genel olarak Kur'an'ın özel olarak Nahl sûresinin ihtiva ettiği öğütler, en güzel cidâli de kabalıktan ve şiddetten uzak rıfk ile davet olarak tefsir etmiştir.⁸⁹

Bu âyetteki kavramların izahında İbn Rüşd ve Râzî'nin yolunu takip eden Nizâmüddîn en-Nîsâbûrî, (ö. 730/1329) bir hakikate davet edenin elindeki delillerin öncelikle çelişkiden uzak, gerçeğe mutabık, asla şüphe ihtimali bulunmayan doğruluğu kesin önermelerden oluşan burhânî deliller ya da muhatapları ikna edici makbul ya da zannî önermelerden oluşan hatâbî deliller olması gerektiğini söylemiştir. Eğer muhatap bu iki yoldan biriyle hakikati kabul etmiyorsa son olarak öncülleri büyük çoğunluk tarafından kabul gören ya da muhatapın kabul etmeye mecbur kalacağı ilzâmî önermelerden oluşan cedele dayalı deliller olması gerektiğini ifade etmiştir. Nîsâbûrî, hikmetin kesin öncüllerden oluşan burhânî kıyasa, mev'ize-i hasenenin hatabî kıyasa ve en güzel yöntemle mücadelenin de cedelî kıyasa işaret ettiğini açıklamıştır.⁹⁰ İbn Âdil, (ö. VIII./XIV. yüzyıl) diye maruf Sirâcuddîn Ömer, tefsirinde Nîsâbûrî'nin görüşlerini tekrar etmiştir.⁹¹

Nahl sûresi 125. âyetteki kavramları hem mütekaddimîn hem de müteahhirîn dönemi müfessirlerinin yaklaşımlarını bir arada memzûc bir tarzda zikreden müfessirler de vardır. Ebüssuûd Efendi, (ö. 982/1574) tefsirinde öncelikle hikmetle muradın, şüpheleri izale eden, hakikatleri açıklayan sahih ve kuvvetli deliller, mev'ize-i hasene ile muradın muhatapları ikna edici hatabî deliller, en güzel şekilde mücadeleyi de hakikatleri kabul etmeyen inatçıları susturmak için herkes tarafından ya da hasım tarafından kabul edilen öncüllerden oluşan kıyaslarla mücadele etmek şeklinde açıklamıştır. Bu davet yöntemlerine Hz. İbrahim'in Nemrûd ile mücadelesini örnek veren Ebüssuûd Efendi, âyetteki hikmetin ve mev'ize-i hasenenin bizzat Kur'an'ın ihtiva ettiği kanıtlar olabileceğini de söylemiştir.⁹²

88 Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/242.

89 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/612.

90 Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, 4/316.

91 İbn Âdil el-Hanbelî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 12/187.

92 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/151.

Ebüssuûd Efendi'nin bu memzûc yaklaşımının bir benzerini de İbn Acîbe'de (ö. 1224/1809) görmekteyiz. Öncelikle hikmet kavramını nebevî siyaset ya da hakikati ispat eden sağlam delil olarak açıklayan İbn Acîbe, mev'ize-i haseneyi de Kur'an'ın öğütleri ya da muhatapları ikna eden faydalı nasihatler olarak tefsir etmiştir. En güzel şekilde mücadeleyi, kolaylık gösterip yumuşak bir dil kullanarak mücadele olarak değerlendirmiştir. İbn Acîbe, bu açıklamalardan sonra İbn Cüzey'den (ö. 741/1340) naklen mantıkçıların bu davet yöntemlerini burhân, hatâbe ve cedel olarak isimlendirdiğini bildirmiştir.⁹³

Âlûsî (ö. 1270/1854), bu âyetteki kavramların açıklamasında öncelikle selef müfessirlerinin görüşlerine yer verdikten sonra erbâb-ı ukûl dediği mantıkçıların ve felsefecilerin bu âyetle istidlal ederek, insanları hakikate davette sînâât-ı hams içinden muteber olan burhân, hatâbe ve cedel yöntemlerini tercih ettiklerini söylemiştir. Çünkü âyette davet metodu bu üç yoldan biri üzerine bina edilmiştir. İnsanların anlayış kabiliyetleri farklı olduğu için davetin mertebeleri de farklılık arz etmektedir. Bu konuda Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerini aktaran Âlûsî, sînâât-ı hams içinden şiir ve mugalatanın hakikate davet yolları arasına yer alamayacağını ifade etmiştir. Şiir türü kıyasların öncülleri hayali olduğundan hakikate davet yöntemlerinden olamaz. Muhayyelât, hayal gücü vasıtasıyla insanları olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen mukaddimelerdir. Bunlar hayalin ürettiği öncüller olduğundan mantıkî tasdikten kabul edilmezler. Mugalata ise vehmin uydurduğu asılsız ve yalan öncüllerden oluştuğu için davet metodu olamaz.⁹⁴

İbn Âşûr (ö. 1973), Nahl sûresi 125. âyetteki kavramları açıklama sadedinde öncelikle hikmetin felsefî manaları üzerinde durmuştur. Bu bağlamda hikmeti, hatadan arınmış kuvvetli bir marifet ve beşer gücü nispetinde eşyanın hakikatlerini ve mahiyetlerini olduğu hal üzerine bilmek şeklinde açıklamıştır. Ona göre insanların hallerini ıslah etmeye yönelik her ilim ve her söz hikmettir. Peygamberlerin ilimleri ve sözleri hikmettir. Mev'ize, muhatabın kalbini yumuşatarak hayırlı işlere sevk eden söz anlamıdır. Bu itibarla mev'ize, hikmetten daha hususidir. Mev'izenin güzelliyle nitelendirilmesi insanların buna rağbetini artırmak içindir. Ayrıca âyete mev'izenin hikmet üzerine atf edilmesi, her iki kavram arasındaki

93 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, 3/174.

94 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 14/254-255.

farklılığa işaret etmek içindir. Mücadele ve cidâl kavramı, bir görüşü doğruya çevirmek için kanıt getirmek ve hakikate aykırı söz ve fiilleri iptal etmek manasınadır. Mücadelenin en güzel bir şekilde olması ise hakkı ispat ederken hakikat dışı söylemlere tevessül edilmemesi içindir. Kur'an'ın bu davet yollarının her üçünü de içerdiğini söyleyen İbn Âşûr, Hz. Peygamber'in de kendi hutbelerinde muhataplarının anlayış ve tutumlarına uygun olarak davetin bu üç yolunu kullandığını söylemiştir. Bu âyetin, aklî istidlal yollarını bir arada zikretmesini Kur'an'ın ilmî i'câzlarından biri olduğunu ifade eden İbn Âşûr, bu yolların mantık ilminde "sınâât" olarak isimlendirilen burhân, hatâbe ve cedel olduğunu söylemiştir. Bu üç istidlal yolu, yakînî ya da meşhur ve müselleme öncüllerden oluştuğu için makbul sayılırken hayalî ve vehmî öncüllere dayalı safsata ve şiir sahih istidlal yollarından sayılmamıştır.⁹⁵

İbn Âşûr'a göre âyetteki hikmet, mantıktaki kesin kıyas olan burhâna karşılık gelmektedir. Çünkü burhân, nakîza ihtimali olmayan gerçek öncüllerden oluşan kıyastır. Bu da eşyanın olduğu hal üzerine bilinmesini ifade eden hikmetin kendisidir. Âyetteki mev'ize-i hasene, mantıktaki hatâbeye karşılık gelmektedir. Çünkü hatâbe, zannî öncüllerden oluşan kıyas türüdür. Âyetteki mücadele ve cidâl kavramları da mantıktaki cedel/dialecticanın karşılığıdır. Çünkü en güzel şekilde mücadele, toplumun büyük kısmının ya da bizzat muhatabın kendisinin kabul ettiği öncüller kullanarak onu yanlış fikrinden ve hatalı inancından döndürmektir.⁹⁶

Görüldüğü gibi İbn Rüşd ve Fahreddîn er-Râzî'nin âyetteki kavramlara klasik anlayışın dışında mantıkî anlamlar yüklemesinden sonra müteahhirîn dönemi müfessirlerinin birçoğu bu yönelişi devam ettirmişlerdir. Yakın dönemde yazılan *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* isimli eserde de aynı yaklaşımı görmemiz mümkündür. Âyetin, her seviyeden insana yönelik davetin ve tartışmanın nasıl olması gerektiği konusunda bir yöntem bilgisi verdiği dile getirilmiştir. İbn Rüşd'den sonra birçok İslâm âlimi ve müfessir âyetteki hikmetin, klasik mantıktaki burhâna, mev'izanın hatâbeye, cidâlin de mantıktaki cedele tekabül ettiğini söylemişlerdir.⁹⁷

Müteahhir dönemi müfessirlerinin bu âyetteki söz konusu kavramlara mantıkî anlamlar yüklemelerini eleştirenler de olmuştur. İbn Kayyim

95 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/ 331.

96 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/ 332-333.

97 Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/454.

el-Cevziyye (ö. 751/1350), bu âyetin tefsirinde Allah Teâlâ'nın insanların anlayış ve kabiliyetleri nispetinde davet yöntemlerini üçe taksim ettiğini söylemiştir. Hakikatten yüz çevirmeyen zeki ve anlayışlı kimseler hikmetle, gafleti sebebiyle anlayıştan uzaklaşanlar tergîb ve terhîbi içeren ve Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlatan mev'izeyi haseneyle davet edilir. Hakkı kabul etmekte inat eden inkarcılar da en güzel mücadeleyle davet edilirler. Âyette anlatılmak istenenlerin bu yollar olduğunu söyleyen İbn Kayyim, Yunan medeniyetinin esiri olmuş kimselerin iddia ettiği gibi hikmetin mantikî burhân, mev'izenin hatâbî kıyas ve mücadelenin de cedelî kıyas olmadığını söylemiştir. Kur'an kavramlarına bu gibi yaklaşımların tehlikeli ve batıl bir saplantı olduğunu belirten İbn Kayyim, Kur'an kavramlarının mantikî tanımlamalarla açıklanmasını selefî yolundan saptamak olarak değerlendirmiştir. Bu konuda İbn Rüşd ve Râzî'yi eleştirmiştir.⁹⁸

Sonuç

Bir düşüncenin ve mananın ifade edilmesinde anahtar görevi üstlenen kavramlar, metni inşa eden en önemli unsurlardır. Kavramların tasavvur ve tasdik düzeyinde anlaşılması metni her yönüyle işlevsel hale getirir. İlâhî vahiy olan Kur'an'ın anlaşılmasında ve pratik hayatla irtibatlandırılmasında kavramların rolü önemlidir. Müfessirler, Kur'an kavramlarını açıklarken âyetlerin bağlamından hareketle farklı yönelişler ve yöntemler geliştirerek tarihî süreçte gelişen ilmî disiplinlere bağlı olarak farklı yorumlar yapmışlardır. Müfessirler, araştırdıkları kavramın tarihî süreçte anlam değişmesine uğrayıp uğramadığını da belirlemeye çalışmışlardır. Kur'an kavramlarının anlamlarının değişmesinde farklı sebepler vardır. İslâmî fetihler neticesinde farklı medeniyetlere ait ilmî birikimin Arapçaya tercüme edilmesiyle ilmî disiplinler arasındaki etkileşim de bu sebepler arasında gösterilebilir.

Tarihî süreçte müfessirlerin Nahl sûresi 125. âyette yer alan "hikmet, mev'ize-i hasene ve cidâl" kavramlarına yaklaşımlarına bakıldığında mütekaddimîn dönemi müfessirleri, hikmeti genellikle Kur'an, nübüvvet, şüpheden arınmış delil ve sözle fiil uyumu olarak açıklamışlardır. Mev'ize-i haseneyi, Kur'an'ın ihtiva ettiği emirler ve yasaklar, Allah Teâlâ'nın kitabında kâfirlere karşı hüccet kıldığı ibret verici hadiseler, kesin kanıt-

98 İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tefsîru'l-kayyim li'l-İmâm İbn el-Kayyim*, 344.

larla nasihat, Kur'an'ın emir ve yasakları, tergîb ve terhîble Allah'ın dinine davet gibi manalarla yorumlamışlardır. En güzel mücadeleyi yani cidâli de tebliğ vazifesini ifa ederken yumuşak sözlerle tartışma, affetmek, muhatapların kalplerine dokunmak, gafletten uyarmak, insanlara anlayışları nispetinde konuşmak, kuvvetli deliller ve anlaşılır yöntemlerle mücadele olarak tefsir etmişlerdir.

Nahl sûresi 125. âyetteki hikmet, mev'ize-i hasene ve cidâl kavramlarının izahındaki değişim, İbn Rüşd'ün *Faslü'l-makâl*'de yaptığı açıklamalardan sonra geleneksel anlayışın dışına çıkarak mantıkî bir kisveye bürünmeye başlamıştır. İbn Rüşd'ün bu âyetteki kavramlara mantık ilmi zaviyesinden yaklaşım İslâm davetini burhân, hatâbe ve cedel yöntemleri üzerine inşa etmesinden sonra, başta Fahreddîn er-Râzî olmak üzere müteahhirîn dönemi müfessirlerinin birçoğunun yaklaşımına göre bu âyetteki hikmet, klasik mantıktaki yakînî öncüllerden oluşan burhanî kıyasa, mev'ize-i hasene, makbul ve zannî öncüllerden oluşan hatâbeye, en güzel şekilde mücadele ise ilzâmî öncüllerle hasmı susturmak için kullanılan cedelî kıyasa tekabül etmektedir. Müteahhirîn döneminin bazı müfessirleri bu kavramların izahında geleneksel yaklaşımla beraber mantıkî yaklaşımı da yoruma ortak etmişlerdir.

Kaynakça

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1428/2007.

Ahmed Cevdet Paşa. *Mi'yar-ı Sedad*. İstanbul: Karabat ve Kasbar Matbaası, 1303.

Alkan, Yahya. "Hikmet". *Şamil İslâm Ansiklopedisi*. 3/273-274. İstanbul: Dergah Ofset, 2000.

Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Atay, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Münazara Metodu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969). 260-275.

Begavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Süleyman Müslim el-Hars. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1411.

Bezvâvî, Nâsîrüddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Bursevî, Seyyid Ahmed b. Ali. *Şerhu tasavvurât ve tasdikât mîzânü'l-intizâm*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1327.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-lüga*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990.

Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fâzîle, ts.

Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Doğan, Hüseyin. "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/24 (2011/2) 157-174.

Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer. *İsâgûcî*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2015.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431/2010.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmadî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mushaf, ts.

Elmaî, Zâhir b. Avaz. *"Kur'an'da Tartışma Metotları"*. çev. Ercan Elbinsoy İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantiğa Giriş* Ankara: Elis Yayınları, 2015.

Fenni, İsmail. *Lügatçe-i Felsefe*. İstanbul: Matbaayi Âmire, 1341.

Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmârî. 8 Cilt. Mısır: Mektebetü'l Hilâl, ts.

Fîrûzâbâdî, Mecüdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

Görgün, Tahsin. *"Kur'an (Mahiyeti)"*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/388-389. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Hacımüftüoğlu, Esra. *"Kur'an-ı Kerîm'de İrşad Bağlamında "Mücadele" Kavramının İncelenmesi"*. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 Aralık (2014) 23-42.

Hacımüftüoğlu, Hülya. *Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd*. thk. Ahmed Abdullâh Raslân. 5 Cilt. Kahire: b.y. 1419/1999.

İbn Âdil el-Hanbelî, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrir ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi. 6 Cilt. Beyrut:Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretü'l-lüga*. thk. Remzî Münîr Balbekkî. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nezâl Mustafâ el-Bâz, 1417/1997.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *et-Tefsîru'l-kayyim li'l-İmâm İbn el-Kayyim*, thk. Muhammed Hâmid el-Feskî. Beyrut: Dâru'l-Kütübii'l-İlmiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-Arab*. 16 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sadır, 1968.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Faslu'l-makâl fî mâ beyne'l-hikmeti ve's-şer'îati mine'l-ittisâl*. thk. Muhammed Ammar. Kahire: Daru'l Mea'rif, 1983.

Kazvînî, Necmüddîn Ömer b. Ali. *eş-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkiyye*. İstanbul: y.y. 1305.

Kur'ân Yolu Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. thk. Saîd Kuteyfe. 6 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Fâtıma Yûsuf el-Haymî. 4. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1425/2004.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübii'l-İlmiyye, ts.

Mukatil b. Süleyman Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübii'l-İlmiyye, 1424/2002.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. nşr. Ali Özek. İstanbul: y.y. 1993.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medâri-kü't-tenzîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvi. 3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekeriyya Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1431/2010.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1413/1997.

Semerkindî, Ebü'l-Leys. *Bahru'l-'ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2000.

Tabersî, Ebü Alî el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.

Tan, Bilal. *Kur'an-ı Kerim'de Hikmet Kavramı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, 1975.

Uludağ, Süleyman. *İslâmda Emr ve Yasakların Hikmetleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Vahidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Safvân Adnân. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1415/1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1983.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseyinî. *Tâcü'l-'arûs*. 40 Cilt. Bingazi: Dâru Libya, ts.

Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Muhmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abiykân, 1418/1998.